

فاصله نظر و عمل در تحقق آرمان شهر اسلامی ایرانی با تاکید بر آموزش آن در مقطع متوسطه
حسن شمس ابراهیمی^۱ - سیدشمس‌الدین هاشمی مقدم^۲*
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۲/۲۴ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۳/۲۲

چکیده:

آموزش متوسطه یکی از مهمترین مقاطع تحصیلی است. در این مقطع مهمترین آرمانهای یک سیستم آموزشی و مهارت‌های زندگی به فراگیران آموزش داده می‌شود. حساسیت و اهمیت آموزش در این مقطع تحصیلی، پژوهشگران را بر آن داشته است که به مطالعه در این حیطه بپردازند. با توجه به این مسأله، هدف از این مطالعه، تحلیلی بر نظام آموزشی دوره متوسطه در راستای آرمان شهر اسلامی - ایرانی است. روش تحقیق کمی، با ترکیبی از روش کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از روش میدانی با استفاده از پرسشنامه بود. جامعه آماری دانش آموزان پسر سنین ۱۴-۱۸ در مناطق ۴، ۷، ۱۳ بود. نتایج این مطالعه نشان داد که در دوره آموزشی متوسطه در عمل و نظر در تحقق آرمان شهر اسلامی ایرانی فاصله وجود دارد. این نتیجه با واکاوی متغیر-هایی همچون اهداف اسلامی ایرانی، روش‌های اسلامی ایرانی و سبک زندگی اسلامی ایرانی استنباط گردید.

واژگان کلیدی: نظر و عمل، آرمان شهر، آرمان شهر اسلامی ایرانی، آموزش متوسطه

^۱ - دانشجوی دکتری، فلسفه تعلیم و تربیت، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران

shams48h@gmail.com

^۲ - استادیار و عضو هیئت علمی، فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه اراک، اراک، ایران: نویسنده مسئول

hashemimoghadam@saraku.ac.ir

مقدمه

آموزش و پرورش یکی از حوزه‌های کلیدی در همهٔ جوامع است که از گذشته تا امروز در سرنوشت بشر تأثیر بسزایی داشته و از جایگاه خطیری برخوردار بوده است. این امر بر اهمیت و پیچیدگی مسئولیت‌ها و مأموریت‌های آموزش و پرورش افزون نموده است. زیرا اگر هدف آرمانی و غائی آن را تربیت انسان مطلوب و به تعبیری شهروندی ایده‌آل بدانیم، جوامع امروزی انسان‌هایی با قابلیت‌ها و توانمندی‌های گسترده‌تر و پرمسئولیت‌تر می‌طلبند. به همین ترتیب در ایران نیز، تربیت آینده‌سازانی در طراز جمهوری اسلامی ایران، نقطه محوری و شاه‌بیت چشم‌انداز اسناد تحول‌بنیادین آموزش و پرورش به عنوان مصادیقی از آرمانشهر اسلامی ایرانی است. دوره تحصیلی متوسطه به عنوان واسطه بین دورهٔ آموزش عمومی و آموزش عالی و بازار کار و زندگی از نقش بسزایی در این راستا برخوردار است. (مظاهری، ۱۳۹۶: ۱۳۴ و ۱۴۰)

نکته مهم این است که از اهداف مهم در آموزش و پرورش آشنا کردن نسل نو با وضعیت ایده‌آل جامعه بشری است. از این رو جایگاه تعلیم و تربیت رفیع‌تر از دیگر جایگاه‌هاست. اهداف تعلیم و تربیت در ایران بر اساس الگوی اسلامی- ایرانی در سند تحول بنیادین و اهداف آموزش در دوران متوسطه تنظیم شده است؛ اما این مسأله که این الگو در چه حدی عملی شده است، یکی از دغدغه‌های این پژوهش است. بر این اساس در این مقاله با روشی میدانی به بررسی عملکرد آموزش و پرورش بر اساس الگوی اسلامی ایرانی در سطح آموزش متوسطه پرداخته می‌شود. مهمترین هدف این نوشتار بررسی فاصله نظر و عمل در تحقق آرمان شهر اسلامی ایرانی در آموزش متوسطه است.

مبانی نظری تحقیق

برای بررسی فاصله نظر و عمل در تحقق آرمان شهر اسلامی ایرانی، متغیرهایی همچون روش آموزش اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه، سبک زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه و نیز اهداف زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه در نظر گرفته شده و این متغیرها مورد سنجش قرار گرفته است. با توجه به این مسأله، متغیرهای مذکور مورد بررسی قرار گرفته است.

روش‌های تربیتی در نظام تربیت اسلامی

روش قرآن در تعلیم و تربیت مردم بر توحید خالص و کامل استوار است. توحیدی که تنها در اسلام است و اسلام آن را مطرح می‌کند. (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۳۶۰) باید گفت که در مورد

روش‌هایی که قابلیت استفاده در محیط‌های آموزشی را دارند می‌توان از گستره وسیعی از روش‌ها صحبت نمود، اما آنچه در زمینه مباحث هستی‌شناسی و اهداف آن از اولویت و اهمیت برخوردار است، شامل سه روش کلی فردی - اخلاقی، علمی و اجتماعی می‌باشد (همان، ج ۱: ۱۱۵) که این روشها باید در آموزش و پرورش تسری یابد؛ گرچه سوای این مبانی روش شناختی، روش‌های تعلیم و تربیت متنوعی در اسلام وجود دارد که در ادامه به آن اشاره می‌گردد. از جمله این روشها، شامل موارد زیر می‌شود:

زمینه‌سازی تربیتی (باقری، ۱۳۹۰: ۱۳۶؛ فقیهی، ۱۳۸۴: ۳۰). روش تعقلی (طباطبایی، ۱۳۵۴، ج ۱: ۱۰۲؛ صالحی و یارمحمدی، ۱۳۸۷: ۴۱). روش تکلیف (مرحله‌ای کردن تکلیف) (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج ۷: ۱۷۳؛ باقری، ۱۳۹۰: ۲۲۳-۲۵۳). روش امتحان (باقری، ۱۳۹۰، ج ۱: ۴۰۶). روش تجدید نظر در تکالیف (باقری، ۱۳۹۰: ۲۲۵-۲۲۶). روش جامعه‌پذیری (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج ۳: ۵۸۰). روش مباحثه‌ای (مجلسی، ۱۳۷۹: ۲۰۶؛ صالحی، یار احمدی، ۱۳۸۷: ۳۹-۴۰؛ شهید ثانی، ۱۳۶۸: ۱۴۹). تلفیق علم و عمل (شریعتمداری، ۱۳۹۰: ۱۶۷-۱۷۰؛ طباطبایی، ۱۳۸۶: ۲۶). روش اسوه و الگو (سلطان‌القرائی، ۱۳۸۴: ۱۴۳). امر به معروف و نهی از منکر (شریعتمداری، ۱۳۹۰: ۱۹۹-۲۰۱؛ طباطبائی، ۱۳۸۶: ۵۷۷) پاداش و تنبیه (شریعتمداری، ۱۳۹۰: ۲۱۳-۲۰۹)

اهداف تربیتی اسلام

در اسلام، تعلیم و تربیت به عنوان یکی از مهمترین فعالیت‌های انسانی دارای اهداف ویژه‌ای است که رسیدن به زندگی خوب و کمال مطلوب اسلامی، هدف غایی آن می‌داند. از دیدگاه علامه طباطبایی، تربیت به معنای فرایندی دائمی، تدریجی و مرحله‌ای حرکت از ضعف و نقص به سوی قوه و شدت است که به طور فطری، گرایشی رو به سمت کمال و سعادت فردی و اجتماعی دارد. بنابراین می‌توان گفت، تربیت یعنی قرار گرفتن در مسیر کمال. چنان که آرمان نهایی تربیت نیز نیل به کمال است. (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج ۱۰: ۴۵۹) باید یادآور شد که هدف غایی تعلیم و تربیت این است که آرمان‌های اسلامی و اعتقادی را فراهم کنند.

اهداف آموزش و پرورش متوسطه در ایران

مطالعه روند تعیین اهداف دوره متوسطه در ایران و تحولات آن نشان می‌دهد، مهمترین هدف آموزش متوسطه ابتدا تربیت افراد برای جذب و استخدام در ادارات دولتی بوده است. در دستور تحصیلات دوره اول و دوم متوسطه مصوب شورای عالی فرهنگ علاوه بر این هدف،

تکمیل اطلاعات عمومی و آماده شدن برای ورود به مدارس عالی نیز مورد تأکید قرار گرفته است. در سال ۱۳۳۸، در آیین نامه دوره متوسطه اهداف اختصاصی دوره دوم متوسطه به شرح ذیل تعیین شد:

۱. تکمیل اطلاعات عمومی دانش آموزان؛
 ۲. آماده کردن شاگردان برای ورود به دانشگاه‌ها؛
 ۳. آموختن حرف و صنایع و آشنا کردن دانش آموزان به مبادی مشاغل آزاد.
- در طرح جدید آموزش متوسطه هدف‌های خاص این دوره، که مکمل هدف‌های کلی و عمومی آموزش و پرورش به شمار می‌رود، در سه گروه به شرح ذیل تعیین شده است:
۱. ایجاد و تقویت یک یا چند مهارت قابل عرضه در بازار کار که با استعدادهای فردی تناسب داشته باشد و در عین حال برای رفع نیازمندی جوانانی که در پایان دوره متوسطه به فعالیت‌های اجتماعی و تولیدی و اقتصادی می‌پردازند، مفید واقع باشند.
 ۲. ایجاد آمادگی کافی و مطلوب برای تحصیلات دانشگاهی و نیل به درجه تخصص در رشته‌های نظری و عملی یا علمی و فنی.

۳. کمک و یاری جوانان در جهت کشف و شناخت استعدادها و توانایی‌های فردی به ترتیبی که هدایت آنها را به مناسبترین راه ادامه تحصیل یا اشتغال به کار و حرفه مناسب و قبول مسئولیت تولیدی و اقتصادی مفید و موثر متضمن باشد و امر راهنمایی تحصیلی و شغلی را در مقیاس وسیع‌تر و اساسی‌تر آن در مرحله نهایی که پایان تحصیلات متوسطه است، امکان‌پذیر سازد. (صافی، ۱۳۸۴)

از آنجایی که تأکید پژوهش حاضر بر سند اهداف آموزش دوران متوسطه به عنوان مصداق اصلی الگوی اسلامی- ایرانی آموزش دوران متوسطه است در ادامه اهداف مستند طبق این الگو به عنوان مبنای اصلی کار مطرح می‌گردد.

بدین ترتیب در الگوی اسلامی- ایرانی که در سند اهداف آموزش دوران متوسطه تدوین شده است، اشاره شده است که در راستای رسالت و مأموریت آموزش و پرورش و جهت‌دهی به رشد همه جانبه دانش آموزان بر پایه تعالیم و دستورات دین مبین اسلام، اهداف دوره متوسطه در ابعاد اعتقادی، اخلاقی، علمی- آموزشی، فرهنگی- هنری، اجتماعی، زیستی، سیاسی و اقتصادی تعیین می‌شود. در این راستا مدیران، برنامه‌ریزان و همه افرادی که در تعلیم و تربیت دانش آموزان نقشی بر عهده دارند، مکلفند در برنامه‌ریزی امور، سازماندهی فعالیتها و انجام

وظایف مربوط به گونه‌ای اقدام نمایند که تا پایان دوره تحصیلی دستیابی دانش‌آموزان به اهداف تعیین شده ممکن باشد.

سبک زندگی^۱

سبک زندگی عبارت است از «هر شیوه متمایز و قابل تشخیص زیستن». (چاووشیان، ۱۳۸۱: ۲۴) در تعریفی دیگر چنین آمده است: «زندگی عبارت است از الگوی هم‌گرا (کلیت تامی) یا مجموعه منظمی از رفتارهای درونی و بیرونی، وضع‌های اجتماعی و دارایی‌ها که فرد یا گروه بر مبنای پاره‌ای از تمایلات و ترجیح‌ها در تعامل با شرایط محیطی خود ابداع یا انتخاب می‌کند. به اختصار سبک زندگی الگو یا مجموعه نظام‌مند کنش‌های مرجح است. (مهدوی‌کنی، ۱۳۸۷: ۷۸) در این پژوهش سبک زندگی به معنای سبک اسلامی- ایرانی است. در این شیوه و سبک زندگی کنش‌ها، تمایلات و ترجیحات، شیوه و سیاق زندگی بر اساس اصول و مبانی برگرفته از دین اسلام است.

سبک زندگی اسلامی

سبک زندگی اسلامی، سبکی است که الگوهای مطرح در آن از ترجیحات دینی یا مبتنی بر مبانی دینی پدید آمده است. به لحاظ عینی ما می‌توانیم درون هر نوع فرهنگ مبتنی بر مذهب و مکتبی این الگوها را دنبال کنیم و این بحث یکی از حوزه‌های مطالعاتی فعال در مورد سبک زندگی در مجامع علمی است. از آنجا که جامعیت دین اسلام، ابعاد اعتقادی، اخلاقی و عملی زندگی انسان را به یکدیگر پیوند می‌زند و ایمان و عمل را در کنار یکدیگر می‌طلبد، آموزه‌های این آیین به گونه‌ای ارائه شده است که همواره به جلوه‌های بیرونی و عینی اعتقاد و ایمان قلبی توجه و چگونگی آن را تبیین می‌کند. (فاضل قانع، ۱۳۹۵: ۲۰)

آرمانشهر اسلامی- ایرانی در نظام آموزشی ایران

در آرمانشهر و نظام مطلوب آموزش اسلامی- ایرانی می‌توان گفت، نظام اسلامی، نظام معیار است. مقصود از نظام معیار مجموعه‌ای منسجم از مبانی و ارزش‌های برگرفته از منابع معتبر دین اسلام است. پذیرش این مجموعه از معیارها و رعایت علمی آن در همه ابعاد و شئون زندگی، وجه تمایز اساسی حیات طیبه از زندگی رایج غیر دینی (سکولار) است. نظام معیار اسلامی مشتمل بر سلسله مراتبی از ارزش‌های ناظر بر همه ابعاد زندگی انسان است که نه تنها

^۱- life style

همه آنها به لحاظ اهمیت و اولویت تحقق در یک سطح و مرتبه نیستند، بلکه پذیرش برخی از ارزش‌های اخلاقی و اساسی این نظام معیار، متوقف به شناخت و انتخاب دین اسلام است. شناخت و ارتباط با خدا امری دارای مراتب و درجات مختلف است که در نتیجه تربیت می‌تواند به طور مداوم تشدید شود و در صورت غفلت از تربیت و تلاش درونی تنزل یابد (نک: معافی، ۱۳۹۲: ۱۲-۱۱) بدین ترتیب به منظور تحقق آرمانشهر و حیات طیبه لازم است دانش آموز شایستگی‌های پایه و ویژه را اکتساب نماید. مهمترین شایستگی‌های پایه و مشترک که برنامه‌های درسی در دوره‌های گوناگون بویژه دوران متوسطه باید دنبال کنند، عبارتند از:

الف) عنصر تعقل و تفکر

ب) عنصر ایمان و باور

ج) عنصر علم و آگاهی

د) عنصر عمل (مهارت)

ه) عنصر اخلاق

از مواردی که ذکر شد می‌توان نتیجه گرفت که در نظام آموزشی دوران متوسطه جمهوری اسلامی ایران، ویژگی‌ها و شاخص‌های آرمانشهر اسلامی ذکر شده است و دانش آموز باید پس از اتمام دوران تحصیلی در این مقطع این شایستگی‌ها را کسب نماید.

روش تحقیق

این تحقیق از نظر هدف کاربردی و از نظر روش اجراء کمی است. هدف از این مطالعه بررسی وضعیت موجود آرمان‌شهر اسلامی- ایرانی و بررسی فاصله نظری و عملی در تحقق آرمانشهر اسلامی ایرانی در دوره آموزش متوسطه است. این مطالعه به روش کمی انجام شد. حجم نمونه ۱۸۵ نفر از کل جامعه آماری دانش‌آموزان پسر سنین ۱۴-۱۸ در مناطق ۴، ۷، ۱۳ که با استفاده از فرمول کوکران با سطح خطای ۵ درصد به دست آمده است. ابزار گردآوری اطلاعات پرسشنامه است. برای پایایی پرسشنامه مرحله پری تست اجرا گردیده و آلفای کرونباخ سنجیده شد. به منظور انجام پری تست، پرسشنامه ابتدا بین ۳۰ نفر از اعضای نمونه توزیع گردید. پس از جمع‌آوری پرسشنامه، برای تأیید پایایی آن، به کمک نرم افزار spss مشاهده شد که پایایی سؤالات، ۰/۸۷۵ می‌باشد؛ چون این عدد بالاتر از ۰/۷ است، لذا نمایانگر پایایی پرسشنامه می‌باشد. برای تأیید روایی پرسشنامه، این پرسشنامه توسط استاد راهنما و اساتید دیگر مورد تأیید قرار گرفته است.

یافته‌ها

برای بررسی فاصله نظر و عمل در تحقق آرمان شهر اسلامی ایرانی با تاکید بر آموزش متوسطه بر اساس متغیرهای تعیین شده سه پرسش مطرح گردید که در ادامه این پرسشها مورد مطالعه قرار گرفته است.

پرسش اول: آیا در تحقق روش‌های تربیت اسلامی- ایرانی در نظر و عمل فاصله وجود

دارد؟

برای پاسخ به این پرسش یک فرضیه اولیه و فرضیه رقیب مطرح شده است و با آزمون این فرضیه‌ها، پرسش مطروحه نیز مورد بحث و بررسی و آزمون قرار گرفته است. در این زمینه فرضیه اینگونه مطرح گردیده است که: نظر و عمل در تحقق روش‌های تربیت اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه یکی است: $H_0 =$ نظر و عمل در تحقق روش‌های تربیت اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه یکی نیست: $H_1 =$.

ابتدا باید اشاره کرد که دستیابی به اهداف سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی، در گرو رویکرد- های الهام از آموزه‌های دینی است. از دیدگاه مطهری چهار الگوی مهم تربیت یعنی روش‌های الگویی، تذکر، وعظ و نصیحت و بالاخره، تکریم شخصیت، از مهمترین روش‌های آموزشی ملهم از آموزه‌های دینی است. (خضرای شولای فر، ۱۳۹۵: ۸۲-۸۱) این روش‌ها وابسته به شرایط زمانی، مکانی و تفاوت‌های فردی، متنوع است. که این خود، کار مربیان تعلیم و تربیت را در شناسایی موقعیت‌ها و اعمال روش‌های صحیح تربیتی، دوجندان حساس می‌کند تا از اعمال روش‌های نسجیده خوداری کنند. به طوری که گاهی کوچکترین اشتباه در روش‌های تربیتی، منجر به تربیت نامطلوب‌تری و گاهی یک سخن یا رفتار نسجیده، موجب گمراهی جامعه‌ای می‌شود. (میکائیلو و سلطان‌القرائی، ۱۳۹۴: ۱۱۷) حال باید ببینیم در ایران در دوران آموزشی متوسطه، روش‌های تربیت اسلامی- ایرانی وجود داشته و یا اینکه بین نظر و عمل در تحقق روش‌های تربیت اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه فاصله وجود دارد یا خیر. در این رابطه از روش‌های آماری و عینی استفاده شده تا پرسش مطرح شده در این زمینه مورد مطالعه عینی قرار گیرد. بدین ترتیب با توجه به روش پژوهش از آماره‌های یک‌نمونه‌ای و آزمون یک نمونه‌ای استفاده شده است.

جدول ۴-۳: آماره‌های یک نمونه‌ای

خطای انحراف از میانگین	انحراف معیار	میانگین	تعداد	
0.07045	.93725	2.8734	177	روش‌های تربیت اسلامی - ایرانی

در روش آزمون فرضیه بر اساس آماره‌های یک نمونه‌ای سطح معناداری ۰.۰۵ است. همانطور که دیده می‌شود در این جدول تعداد کل داده‌ها، ۱۷۷ میانگین ۲.۸۷۳۴، انحراف معیار داده‌ها ۰.۰۷۰۴۵. خطای انحراف از میانگین ۰.۰۷۰۴۵ است. سطح معنی دار بودن آزمون فرض H_0 در مقابل فرض H_1 می‌باشد. برای نتیجه‌گیری در مورد فرضیه صفر در با توجه به مقدار سطح معنی داری آزمون نگاه می‌کنیم. چون در این جدول ۰.۰۷۰۴۵ بزرگتر از ۰.۰۵ است، فرض H_0 را می‌پذیریم.

جدول ۴-۴: آزمون یک نمونه‌ای

	مقدار آزمون = 3					
	T	درجه آزادی	ضریب معناداری	اختلاف میانگین	درجه اطمینان ۹۵٪	
					حد پایین	حد پایین
روش‌های تربیت اسلامی - ایرانی	-1.796	176	.074	-1.12655	-2.2656	0.0125

در این جدول نیز با توجه به نتایج آزمون که در جدول آمده، مقدار معناداری بیشتر از ۰/۰۵ می‌باشد در نتیجه فرض H_0 تایید می‌گردد. بنابراین می‌توان گفت فاصله نظر و عمل در تحقق روش‌های تربیت اسلامی - ایرانی در دوران متوسطه وجود ندارد. به عبارتی طبق این جدول این فرض، یعنی وجود فاصله نظر و عمل در تحقق روش‌های تربیت اسلامی - ایرانی در دوران متوسطه رد شده و داده‌های این جدول نمایانگر این مسأله است که در سیستم آموزشی دوران متوسطه در تحقق روش‌های تربیت اسلامی - ایرانی میان نظر و عمل فاصله‌ای وجود ندارد. یعنی می‌توان اذعان نمود که در سیستم آموزشی دوران متوسطه در محدوده جامعه آماری مورد مطالعه، روش تدریس و تعلیم و تربیت اسلامی - ایرانی همچون ایجاد زمینه برای تعلیم، تلفیق علم و عمل، الگودهی، روش مباحثه‌ای، توجه به تفاوت‌های فردی در آموزش، روش عقلانی، مشاهده، امر به معروف و نهی از منکر، پاداش و تنبیه، عادت، روش مرحله‌ای و تجدید نظر در تکالیف تا حدود زیادی اعمال گردیده است و یافته‌های پژوهش حاضر مؤید این نکته هستند.

پرسش دوم: آیا در تحقق سبک زندگی اسلامی - ایرانی در نظر و عمل فاصله وجود دارد؟

برای پاسخ به این پرسش نیز یک فرضیه اولیه و فرضیه رقیب مطرح شده است و با آزمون این فرضیه‌ها، پرسش مطروحه نیز مورد بحث و بررسی و آزمون قرار گرفته است. در این زمینه

فرضیه این گونه مطرح گردیده است که: نظر و عمل در تحقق سبک زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه یکی است: $H_0 =$. نظر و عمل در تحقق سبک زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه یکی نیست: $H_1 =$.

سبک زندگی از دیدگاه اسلام، به مجموعه‌ای از موضوعات مورد قبول اسلام در عرصه زندگی اشاره دارد که بر اساس آن، معیار رفتار ما باید مبتنی بر اسلام و آموزه‌های اسلامی باشد. خدا محور و حاکمیت ارزش‌های اسلامی در زندگی از مهمترین معیارهای سبک زندگی مورد تأیید اسلام است؛ در این سبک زندگی، غایت آموزه‌های دینی رسیدن به حیات طیبه است و انسان همه شئون زندگی خود را از نماز و عبادت تا کسب و کار، تحصیل، تفریح، معاشرت، بهداشت، خوراک، معماری، هنر، سخن گفتن، تولید، مصرف، آراستگی ظاهری و امثال آن را در مسیر این هدف قرار می‌دهد. (افشانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۸۵) همانگونه که اشاره شد یکی از اهداف پژوهش حاضر پاسخ‌گویی به این پرسش است که آیا در تحقق سبک زندگی اسلامی- ایرانی در نظر و عمل فاصله وجود دارد؟ بر این اساس در ادامه به این مسأله پرداخته می‌شود. در این رابطه از روش‌های آماری و عینی استفاده شده تا پرسش مطرح شده در این زمینه مورد مطالعه عینی قرار گیرد. بدین ترتیب با توجه به روش پژوهش از آماره‌های یک‌نمونه‌ای و آزمون یک نمونه‌ای استفاده شده است.

جدول ۴-۵: آماره‌های یک نمونه‌ای

خطای انحراف از میانگین	انحراف معیار	میانگین	تعداد
0.05389	0.71691	2.8485	177

در روش آزمون فرضیه بر اساس آماره‌های یک نمونه‌ای سطح معناداری ۰.۰۵ است. همانطور که دیده می‌شود در این جدول تعداد کل داده‌ها، ۱۷۷ میانگین 2.8485، انحراف معیار داده‌ها 0.05389. خطای انحراف از میانگین 0.71691 است.

جدول ۴-۶: آزمون یک نمونه‌ای

	مقدار آزمون = 3					
	T	درجه آزادی	ضریب معناداری	اختلاف میانگین	درجه اطمینان ۹۵٪	
					حد پایین	حد بالا
سبک زندگی اسلامی- ایرانی	-2.812	176	0.005	-0.15152	-0.2579	-0.0452

سطح معنی دار بودن آزمون فرض H_0 در مقابل فرض H_1 ، می‌باشد. برای نتیجه‌گیری در مورد فرضیه صفر در با توجه به مقدار سطح معنی داری آزمون نگاه می‌کنیم. با توجه به نتایج آزمون که در جدول آمده، مقدار معناداری کمتر از ۰/۰۵ می‌باشد در نتیجه فرض H_0 رد و

H1 تایید می‌گردد. بنابراین فاصله نظر و عمل در تحقق سبک زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه وجود دارد. یعنی فرض پژوهش مبنی بر وجود فاصله میان نظر و عمل در تحقق سبک زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه تأیید می‌گردد.

با توجه به این یافته‌ها می‌توان گفت خروجی سیستم آموزشی دوران متوسطه، با سبک زندگی اسلامی- ایرانی مطابقت چندانی ندارد. زیرا فراگیران فاقد ویژگی‌های مربوط به سبک زندگی اسلامی- ایرانی یعنی، ایمان و عمل صالح، تلاش جهت دستیابی به حیات طیبه و قرب الهی و اعمالی مانند نماز و عبادت هستند و تحصیل، تفریح، معاشرت، خوراک و ... آنان به گونه‌ای است که با سبک زندگی اسلامی- ایرانی در تناقض است.

پرسش سوم: آیا در تحقق اهداف زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه در نظر و عمل فاصله وجود دارد؟

برای پاسخ به این پرسش یک فرضیه اولیه و فرضیه رقیب مطرح شده است و با آزمون این فرضیه‌ها، پرسش مطروحه نیز مورد بحث و بررسی و آزمون قرار گرفته است. در این زمینه فرضیه اینگونه مطرح گردیده است که:

نظر و عمل در تحقق اهداف زندگی اسلامی- ایرانی دوران متوسطه یکی است: $H_0 =$

نظر و عمل در تحقق اهداف زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه یکی نیست: $H_1 =$
ابتدا اشاره می‌گردد که هدف کلی آموزش و پرورش هر جامعه‌ای این است که دانش آموزان را طبق الگوی اعتقادات و ارزش‌های فرهنگی، دینی، اجتماعی و سیاسی خود تربیت کند و انسانی متناسب و شایسته آن جامعه تحویل دهد. بر همین اساس، هر جامعه‌ای از انسان مطلوب خود تصویری دارد و معنا و غایت معینی برای آن قائل است. از این رو می‌کوشد انسانها را بر اساس این تصور و معنا تربیت کند؛ بنابراین برای تعیین این اهداف، مستلزم ملاحظات فلسفی، دینی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است. اهداف تعلیم و تربیت در اسلام دارای مراتب مختلف، شامل اهداف غایی (عبودیت، قرب و رضوان الهی و حیات طیبه) و اهداف واسطه‌ای (محوریت توجه به خدا، فرد، دیگران و طبیعت) هستند که در نهایت تمامی آنها برای حصول به اهداف غایی تنظیم شده‌اند. (میکائیلو و سلطان القرائی، ۱۳۹۴: ۱۱۷)

در ایران اسلامی اهداف مصوب، ابزاری برای شکوفاسازی استعدادهای مختلف دانش‌آموزان است. به عبارت دیگر اینگونه اهداف در راستای تربیت انسان‌هایی هستند که خود را در برابر خدا و خلق خدا، مسئول بدانند و در اداره و سازماندهی عرصه‌های گوناگون به وظایف خود

عمل کنند. (نجفی، سبحانی نژاد و جعفری هرندی، ۱۳۹۴: ۱۲۹)

بدین ترتیب یکی از مسائل پژوهش حاضر پاسخ‌گویی به این پرسش است که آیا بین نظر و عمل در تحقق اهداف زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه فاصله وجود دارد یا خیر؟ در این رابطه از روش‌های آماری و عینی استفاده شده تا پرسش مطرح شده در این زمینه مورد مطالعه عینی قرار گیرد. بدین ترتیب با توجه به روش پژوهش از آماره‌های یک‌نمونه‌ای و آزمون یک نمونه‌ای استفاده شده است. بر این اساس جدول زیر کارکرد نظام آموزشی ایران دوران متوسطه را نشان می‌دهد و نمایانگر این مسأله است که آیا بین نظر و عمل در تحقق اهداف زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه فاصله وجود دارد یا خیر.

جدول ۴-۷: آماره‌های یک نمونه‌ای

خطای انحراف از میانگین	انحراف معیار	میانگین	تعداد	اهداف زندگی اسلامی- ایرانی
0.05490	73038	3.4665	177	

همانطور که دیده می‌شود در جدول فوق تعداد کل داده‌ها، ۱۷۷ میانگین 3.4665 انحراف معیار داده‌ها 73038. خطای انحراف از میانگین 0.05490 است.

جدول ۴-۸: آزمون یک نمونه‌ای

	مقدار آزمون = 3					
	T	درجه آزادی	ضریب معناداری	اختلاف میانگین	درجه اطمینان ۹۵٪	
					حد بالا	حد پایین
اهداف زندگی اسلامی- ایرانی	8.498	176	0.000	46651	3582	5748

سطح معنی دار بودن آزمون فرض H_0 در مقابل فرض H_1 ، می‌باشد. برای نتیجه‌گیری در مورد فرضیه صفر در توجه به مقدار سطح معنی داری آزمون نگاه می‌کنیم. با توجه به نتایج آزمون که در جدول آمده، مقدار معناداری کمتر از ۰/۰۵ می‌باشد در نتیجه فرض H_0 رد و H_1 تأیید می‌گردد. بنابراین فاصله نظر و عمل در تحقق اهداف زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه وجود دارد. بدین ترتیب فرضیه پژوهش مبنی بر وجود فاصله نظر و عمل در تحقق اهداف زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه با توجه به داده‌های حاصل از دیدگاه پاسخ دهندگان مورد آزمون، تأیید می‌گردد. این یافته‌ها حاکی از آن است که در محدوده جامعه آماری مورد مطالعه، سیستم آموزشی موفق به اعمال اهداف اسلامی- ایرانی نشده است و عملکرد آموزش و پرورش دوران متوسطه گویای آن است که با اهداف تبیین شده در الگوی مطلوب اسلامی- ایرانی که شامل اهداف غایی و واسطه‌ای هستند، مطابقت ندارد.

یافته‌های پژوهش حاکی از آن بوده است که در میان نمونه آماری مورد مطالعه، پاسخ دهندگان بر این اعتقاد بوده‌اند که روش آموزش اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه وجود دارد اما در تحقق سبک زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه و نیز تحقق اهداف زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه چندان موفق عمل نشده و میان عمل و نظر در روش آموزش اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه فاصله وجود ندارد اما میان نظر و عمل در سبک زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه و نیز اهداف زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه فاصله وجود دارد.

یکی از مهمترین نقدهایی که به سیستم آموزشی موجود وارد است، وجود فاصله میان عملکرد نظام آموزشی و الگوهای نظری آرمان‌های اسلامی ایرانی است که این مسأله منجر به این پدیده شده که بازخورد سیستم آموزشی با آموزه‌های دینی و ارزش‌های اسلامی ایرانی مغایرت داشته باشد.

نتیجه‌گیری

با بررسی وضعیت موجود سیستم آموزش و پرورش دوران متوسطه در بین نمونه آماری مورد مطالعه این نتایج استنتاج شده است که این سیستم علی‌رغم به کار بردن روش‌های اسلامی- ایرانی، نتوانسته است، در تحقق اهداف و سبک زندگی اسلامی ایرانی موفق عمل کند. این مسأله می‌تواند ناشی دلایل مختلفی همچون عدم کاربرد مناسب روش‌های اسلامی ایرانی یا مشکلات و دیگر نقایص و ضعف‌های موجود در سیستم آموزشی باشد. در مجموع یافته‌های پژوهش نمایانگر این است که میان عمل و نظر در روش آموزش اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه فاصله وجود ندارد اما میان نظر و عمل در سبک زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه و نیز اهداف زندگی اسلامی- ایرانی در دوران متوسطه فاصله وجود دارد. با توجه به این سه متغیر یعنی، روش، هدف و سبک زندگی می‌توان گفت در تحقق آرمانشهر اسلامی ایرانی در سیستم آموزش دوران متوسطه فاصله وجود دارد البته این یافته‌ها محدود به جامعه آماری مورد مطالعه در پژوهش حاضر است.

بطور کلی مهمترین دستاوردهای پژوهشی به این ترتیب مطرح است. اولین نتیجه این که در سیستم آموزشی دوران متوسطه در ایران روش‌های اسلامی- ایرانی در نظر و عمل فاصله ندارد. علی‌رغم این کاربرد روش‌های اسلامی ایرانی در سیستم آموزشی این دوره، دقت و تأکید ناکافی در کاربرد این روش‌ها باعث عدم موفقیت در این زمینه شده است که این نتایج

با پژوهش اکبری (۱۳۹۳)، هم‌راستاست. وی در پژوهش خود تحت عنوان تربیت دینی با توجه به اسناد تحول در آموزش و پرورش، ابتدا روش‌های مطرح در اسناد مذکور را به عنوان مصادیق روش‌های آرمانی اسلامی ایرانی در نظر گرفته است و با اشاره به اینکه این روش‌ها در سیستم آموزشی کشور کاربرد دارد، نقص و ضعف در کاربرد این روش‌ها را مورد انتقاد قرار داده است. وی همچنین معتقد است که در سه سند «مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران»، مصوبه سند «تحول بنیادین آموزش و پرورش» و سند «تحول راهبردی در نظام تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران» عدم توجه صریح و مستقیم به روش‌های تربیت دینی و اسلامی در حیطه‌های سه گانه شناختی، عاطفی و رفتاری باعث ضعف این اسناد در پرداختن به تربیت دینی بوده است.

دومین دستاورد پژوهش این است که در تحقق سبک زندگی اسلامی- ایرانی در آموزش دوران متوسطه در عمل و نظر فاصله وجود دارد. به این معنی که در سیستم آموزشی دوران متوسطه و در محدوده نمونه‌های مورد مطالعه، سبک زندگی طبق الگوهای مطرح طبق ترجیحات دینی یا مبتنی بر مبانی دینی دیده نشده است. ابعاد اعتقادی، اخلاقی و عملی زندگی و ایمان و عمل در کنار یکدیگر رویت نشده است. ارتباط اغلب دانش‌آموزان این مقطع با خدا وجود نداشته و یا خیلی ضعیف است. تمایلی به ترک محرمات، انجام واجبات و تمایل به مستحبات و دوری از مکروهات وجود ندارد و تعاملات اجتماعی با سایر انسانها ضعیف می‌باشد. یافته‌های این پژوهش با تحقیق محمود معافی (۱۳۹۲) در یک راستا قرار دارد. وی در تحقیق خود با عنوان «تبیین مبانی نظری تربیت دینی براساس سند تحول بنیادین» بر عدم وجود محتوای آموزش سبک زندگی اسلامی ایرانی تأکید کرده است و معتقد است مواد آموزشی از آموزش وظایف گسترده زندگی و مسئولیت‌های آن غافل شده است؛ وظایفی که مربوط به سبک زندگی است همچون وظایفی که ما در برابر خود، خانواده، همسایگان، جامعه، خدا و یا زمین و موجودات آن داریم. وی تأکید کرده است که نبود چنین آموزه‌هایی باعث شده است که فراگیران و دانش‌آموزان سبک زندگی اسلامی ایرانی را کسب نکنند. در چنین شرایطی رشد تفکر، کسب ایمان راستین، کسب فضایل اخلاقی، و تلفیق علم و عمل بهترین توصیه‌ای است که تولید-کنندگان مواد آموزشی می‌توانند دنبال کنند.

یکی دیگر از دستاوردهای پژوهش این است که دانش‌آموزان از لحاظ اعتقادی و مبانی دینی و احکام اسلامی و از لحاظ اخلاقی، علمی و آموزشی، فرهنگی- هنری و اجتماعی، سیاسی

و اقتصادی مهارت‌های لازم که در راستای اهداف آرمانشهر اسلامی ایرانی است، را کسب نکرده‌اند. یعنی در تحقق اهداف اسلامی- ایرانی در آموزش دوران متوسطه در عمل و نظر فاصله وجود دارد. این نتایج با پژوهش، با تحقیق محمدرضا آهنچیان (۱۳۹۵) و غربا، رحیمی و دهباشی (۱۳۹۷) هم‌راستا است. آهنچیان (۱۳۹۵) در پژوهش خود تحت عنوان «آرمان شهر- گرایي و تحول آموزش و پرورش» ابتدا متذکر می‌گردد که در سیستم آموزش کشور، هدف- گذاری بر اساس آرمان‌های اسلامی و ملی وجود ندارد. بدین ترتیب خروجی سیستم با آرمان- های اسلامی و ایرانی مطابقت ندارد. وی معتقد است، اگر آموزش و پرورش، هدف گذاری و برنامه‌ریزی‌های کلیدی خود را بر مبنای یک آرمان ملی انجام دهد، به سوی آرمان شهرگرایی جهت‌گیری کرده است. غربا و همکاران (۱۳۹۷) در تحقیقی که تحت عنوان «گسست آموزشی: فاصله برنامه درسی قصد شده و کسب شده در نظام آموزش عالی ایران» انجام دادند، از دیدگاه آنها فراگیران مهارت‌های لازم جهت فعالیت‌های اقتصادی و همچنین تربیت‌های لازم با اصول اعتقادی و اخلاقی را که از آرمان‌ها و اهداف آموزش اسلامی ایرانی را اکتساب نکرده‌اند و علی‌رغم اهداف قصد شده در نظام آموزشی این اهداف کسب نشده است یعنی بین نظر و عمل و خروجی نظام آموزشی از نظر هدف فاصله وجود دارد. به طور کلی آنها معتقدند که بین برنامه درسی قصد شده و کسب شده در نظام آموزش عالی ایران فاصله و گسست وجود دارد.

همچنین این نتیجه با تحقیق مهدی سبحانی نژاد و طیبیه طیبانی (۱۳۸۵) تحت عنوان «بررسی میزان انطباق محتوای کتابهای درسی جدید التالیف حرفه و فن دوره راهنمایی تحصیلی با اهداف مصوب» هم‌راستا است با یک تفاوت کوچک که آنها اعتقاد دارند که محتوای کتابهای درسی با اهداف مصوب واحدهای درسی خود در دو حیطة شناختی و روانی- حرکتی انطباق مطلوب دارند؛ اما از سوی دیگر طراحی کتاب‌ها و اهداف مصوب واحدهای درسی آنها حاوی اهدافی در حیطة عاطفی نیستند. بدین ترتیب این امر از یک سو به معنای عدم انطباق با اهداف مصوب بوده و از سوی دیگر اشکالی اساسی در طراحی و تدوین کتابهای درسی است.

یکی دیگر از مهمترین دستاوردهای پژوهش با توجه به استنباط فاصله میان نظر و عمل در آموزش دوران متوسطه با آرمانشهر اسلامی- ایرانی، استنباط این نتیجه است که میان نوجوانان و جوانان گرایش‌ها ضد ارزشی و دین‌گریزی وجود دارد که این نتیجه با تحقیق بیگدلی (۱۳۸۱) تحت عنوان بررسی علل کم‌رنگ شدن مسائل دینی و اخلاقی در بین دانش‌آموزان

متوسطه نظری و نقش مربیان پرورشی در تقویت ارزشهای دینی و اخلاقی دانش آموزان نیز هم‌راستا است. نتایج این تحقیق نشان داده است که متغیرهای رفتاری فرهنگی حاکم بر مدارس، نگرش والدین به مسائل دینی و اخلاقی، رفتارهای اجتماعی حاکم بر مدارس، امکانات فیزیکی مدرسه، ویژگی‌های اخلاقی و رفتاری دبیران بینش و قرآن، ویژگی‌های دینی و اخلاقی والدین و رفتارهای مذهبی و اخلاقی مربیان پرورشی با کمرنگ شدن مسائل دینی و اخلاقی دانش آموزان رابطه معناداری و به ترتیب بیشترین و کمترین تأثیر را در کمرنگ شدن مسائل دینی و اخلاقی دانش آموزان داشته اند.

به طور کل با توجه به این پژوهش می‌توان گفت که در یک نظام آموزشی عوامل مختلفی بر میزان دستیابی این سیستم آموزشی به اهداف و آرمان‌های خود مؤثر هستند. عواملی همچون وضعیت آموزش دهندگان (معلمین)، ساختار جامعه و کشور، ساختار خانواده و از همه مهمتر میزان عملگرایی همان سیستم آموزشی در چارچوب آموزه‌ها و هنجارهای ارزشی مورد قبول نظام مربوطه است. تغییر و یا رویگردانی از هر کدام از عوامل مربوطه منجر به فاصله میان عملکرد سیستم و نظریه‌های آرمانی و ارزشی می‌گردد. با توجه به تغییرات حاصل از جهانی شدن و گسترش تکنولوژی و ارتباطات و سهولت استفاده دانش آموزان از انواع وسایل ارتباطی از جمله موبایل‌های هوشمند و به تبع تأثیر انواع شبکه‌های اجتماعی شاهد تأثیرات غیرقابل اجتناب و انکارناشدنی آن بر دانش آموزان هستیم. بنابراین باعث شده است که این نظام آموزشی از آرمان‌های اسلامی ایرانی فاصله بگیرد و علی‌رغم تلاش جهت بکارگیری روش‌های اسلامی در آموزش، نتواند در این عرصه موفق عمل نماید. بدین ترتیب پیشنهاد می‌گردد برنامه‌ریزی-های آموزشی و درسی در تعلیم و تربیت دوره متوسطه با رویکردی آینده‌نگرانه و با در نظر گرفتن مولفه‌های اساسی آرمانشهر اسلامی ایرانی که مصادیق آن در سند اهداف دوران متوسطه آمده است، انجام پذیرد.

منابع فارسی کتب

- باقری، خسرو (۱۳۹۰)، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران، انتشارات مدرسه
- سلطان القرائی، خلیل (۱۳۸۴)، فلسفه تعلیم و تربیت و آرای تربیتی، تبریز، انتشارات دانشگاه تبریز
- شریعتمداری، علی (۱۳۹۰)، تعلیم و تربیت اسلامی، تهران، امیر کبیر
- صافی، احمد (۱۳۸۴)، آموزش و پرورش ابتدایی، راهنمای تحصیلی و متوسطه، تهران، انتشارات سمت
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۵۴)، بررسی‌های اسلامی، تنظیم هادی خسرو شاهی، جلد ۱، قم، دفتر تبلیغات اسلامی
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۸۶)، تفسیر المیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، انتشارات اسلامی
- فاضل قانع، حمید (۱۳۹۵)، سبک زندگی بر اساس آموزه‌های اسلامی، چاپ دوم، قم، صدا و سیما ج.ا.ا، مرکز پژوهش‌های اسلامی
- فقیهی، علی نقی (۱۳۸۴)، شیوه‌های ترغیب و جذب به نماز، تهران، مؤسسه مهر تابان
- مهدوی کنی، محمد سعید (۱۳۸۷)، دین و سبک زندگی، انتشارات دانشگاه امام صادق^(ع)

مقالات

- آهنچیان، محمدرضا (۱۳۹۵)، آرمان‌شهرگرایی و تحول آموزش و پرورش، پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت، سال چهارم، شماره ۱ (پیاپی ۷)
- اکبر صالحی، مصطفی یار احمدی (۱۳۸۷)، تبیین تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه علامه طباطبائی با تأکید بر هدف‌ها و روش‌های تربیتی، فصلنامه علمی - تخصصی تربیت اسلامی، سال سوم
- بیگدلی، معرفت‌الله (۱۳۸۱)، بررسی علل کمرنگ شدن مسائل دینی و اخلاقی در بین دانش آموزان متوسطه نظری و نقش مربیان پرورشی در تقویت ارزشهای دینی و اخلاقی دانش آموزان در استان اردبیل، طرح پژوهشی با استفاده از اعتبارات شورای تحقیقات آموزش و پرورش استان اردبیل
- حسن نجفی، مهدی سبحانی‌نژاد و رضا جعفری‌هرندی (۱۳۹۴)، تحلیل محتوای میزان توجه

- به ابعاد هفتگانه اهداف مصوب در کتابهای درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه ایران، دو فصلنامه نظریه و عمل در برنامه درسی، سال سوم، شماره ۶، پاییز و زمستان
- حسن چاوشیان، یوسف ابادری (۱۳۸۱)، از طبقه اجتماعی تا سبک زندگی، نامه علوم اجتماعی، شماره ۱۰، پاییز و زمستان
- خضرای شولای فر، مریم (۱۳۹۵)، روش‌های تعلیم و تربیت اسلامی با تکیه بر دیدگاه استاد مطهری، سال اول، شماره چهارم، پاییز
- سیدعلیرضا افشانی و دیگران (۱۳۹۳)، بررسی رابطه سبک زندگی با سلامت اجتماعی مردم شهر یزد، دو فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات اسلام و روانشناسی، سال هشتم، شماره ۱۴
- غلامحسین میکائیلو، خلیل سلطان القرائی (۱۳۹۴)، اهداف و روش‌های تعلیم و تربیت از دیدگاه اسلام، بصیرت و تربیت اسلامی، سال دوازدهم، شماره ۳۵، زمستان
- مبینا غربا، حمید رحیمی و اکرم دهباشی (۱۳۹۷)، گسست آموزشی: فاصله برنامه درسی قصد شده و کسب شده در نظام آموزش عالی ایران، دو فصلنامه مطالعات برنامه درسی آموزش عالی، سال ۹، شماره ۱۷، بهار و تابستان
- مظاهری، حسین (۱۳۹۶)، علم و هنر یاددهی-یادگیری؛ آموزش و پرورش دوره متوسطه از منظر آینده‌پژوهی، ماهنامه آموزشی، تحلیلی و اطلاع‌رسانی معلم (ویژه‌نامه پایه یازدهم)
- معافی، محمود (۱۳۹۲)، تبیین مبانی نظری تربیت دینی براساس سند تحول بنیادین، فصلنامه رشد جوانه، بهار
- مهدی سبحانی نژاد، طیبه طیبانی (۱۳۸۵)، بررسی میزان انطباق محتوای کتاب‌های درسی جدید التألیف حرفه و فن دوره راهنمایی تحصیلی با اهداف مصوب، دو ماهنامه علمی پژوهشی دانشگاه شاهد سال سیزدهم، دوره جدید، شماره ۲۱، اسفندماه
- پایان نامه**
- اکبری، معصومه (۱۳۹۳)، بررسی تربیت دینی با توجه به اسناد تحول در آموزش و پرورش، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه الزهرا